

УДК 340(477)

DOI: <https://doi.org/10.32886/instzak.2019.04.02>

Мищак Іван Миколайович,
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
завідувач науково-організаційного відділу
Інституту законодавства
Верховної Ради України
ORCID 0000-0002-4466-9836
myshchak@ukr.net

ДИПЛОМАТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УНР ЩОДО ВИЗНАННЯ АВТОКЕФАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ У 1919 – 1920 РОКАХ

Анотація

Мета статті – аналіз дипломатичної діяльності Української Народної Республіки щодо визнання автокефалії Української церкви у 1919 – 1920 роках.

Наукова новизна. Розкрито політику Української Народної Республіки та Української держави по відношенню до церкви. Проаналізовано зовнішньополітичну діяльність Української Народної Республіки щодо визнання автокефалії Української церкви. Висвітлено особливості роботи українського посла в Туреччині О. Лотоцького та його перемовини з Константинопольським патріархатом щодо надання автокефалії Українській церкві.

Висновки. Рух за автокефалію Української церкви розпочався на початку 1917 р. як громадська ініціатива, а організованого вигляду набув наприкінці 1917 р. зі створенням Всеукраїнської православної церковної ради. Українська Центральна Рада та гетьман П. Скоропадський не виробили чіткої позиції щодо автокефалії Української церкви, декларуючи невтручання у церковні справи, і не вели на зовнішньополітичній арені відповідної діяльності. Натомість Директорія УНР проводила найбільш чітку позицію по відношенню до церкви та її незалежності, ухваливши 1919 року закон про автокефалію Української церкви. На виконання положень цього закону була спрямована діяльність українських дипломатів за кордоном щодо визнання Української церкви в країні перебування. Найбільш послідовно така позиція проявилася у відправці до Туреччини послом України колишнього Міністра віросповідань О. Лотоцького з проханням українського уряду до Константинопольського патріархату надати автокефалію Українській церкві. Серед інших зовнішньополітичних кроків української влади слід відзначити ініціативу звернення українців з різних держав світу до Константинопольського патріархату з проханням підтримати й благословити Автокефальну Православну Українську Церкву та призначити в Україні свого представника, що де-факто свідчило б про визнання Української церкви. Однак на дипломатичному рівні спроби Директорії УНР добитися визнання автокефалії Української церкви так і не досягли успіху.

Ключові слова: держава, церква, автокефалія, дипломатична діяльність, Константинопольський патріархат.

Myshchak Ivan M.,
Doctor of History, senior researcher,
Head of the Scientific and Organization Department,
the Legislation Institute
of the Verkhovna Rada of Ukraine
ORCID 0000-0002-4466-9836
myshchak@ukr.net

DIPLOMATIC ACTIVITY OF UNR ON THE RECOGNITION
OF THE AUTOCEPHALIA UKRAINIAN CHURCH IN 1919 – 1920

Abstract

The purpose of the article is an analyze of the diplomatic activity in Ukrainian People's Republic for recognition of the autocephaly of the Ukrainian church in 1919–1920.

Scientific novelty. The policy of Ukrainian People's Republic and the Ukrainian state in relation to the church is revealed. The foreign policy activity of Ukrainian People's Republic concerning the recognition of the autocephaly of Ukrainian church is analyzed. The peculiarities of work of the Ukrainian ambassador in Turkey O. Lototsky and his talks with the Patriarchate of Constantinople regarding provision of autocephaly to the Ukrainian church are highlighted.

Conclusions. The movement for the autocephaly of the Ukrainian church began in early 1917 as a public initiative, and in the end of 1917 was organized in the form with the creation of the All-Ukrainian Orthodox Church Council. The Ukrainian Central Rada and Hetman P. Skoropadsky did not make a clear position regarding the autocephaly of the Ukrainian church, declaring non-interference in church affairs, and did not conduct the relevant activity on the foreign policy arena. Instead, the Directory of the UPR pursued the most distinct stance towards the church and its independence, by adopting in the 1919 law on autocephaly of the Ukrainian church. In pursuance of the provisions of this law, the activities of Ukrainian diplomats abroad were aimed at recognizing the Ukrainian church in the host country. Most consistently, this position was manifested in the posting by Ambassador of Ukraine in Turkey, former Minister of Religious Affairs O. Lototsky with the request of the Ukrainian government to the Patriarchate of Constantinople to provide autocephaly to the Ukrainian Church. Among other foreign policy steps of Ukrainian authorities, it should be noted that the initiative of appealing Ukrainians from different countries of the world to the Patriarchate of Constantinople with a request to support and bless the Autocephalous Orthodox Ukrainian Church and appoint a representative in Ukraine that would de facto testify to the recognition of the Ukrainian Church. However, at the diplomatic level, attempts by the Directorate of the UNR to achieve recognition of autocephaly of the Ukrainian Church have not succeeded.

Key words: state, church, autocephaly, diplomatic activity, Patriarchate of Constantinople.

Постановка проблеми. Українська революція, яка розпочалася на початку 1917 року після лютневих подій у Росії та повалення правлячої династії Романових і скасування самодержавства, вирізнялася активізацією суспільно-політичного й духовного життя, що проявилось у створенні нових численних політичних партій, громадських організацій та громадсько-релігійних рухів, які висували гасла національного відродження українців – від надання національно-культурної автономії до проголошення незалежності України, зокрема й незалежності Української церкви. Фактично, процеси виборювання політичної й духовної незалежності проходили паралельно, а тогочасна влада Української Народної Республіки (далі – УНР) та Української Держави нерідко була змушена ухвалювати рішення під тиском відповідних суспільних настроїв і вимог.

Стан дослідження проблеми. Окремі аспекти українського духовного відроджен-

ня й руху за автокефалію Української церкви, а також політики влади по відношенню до церкви в 1917 – 1921 роках, зокрема й зовнішньополітичної діяльності, вже стали предметом дослідження ряду вітчизняних дослідників, серед яких: Б. Андрусішин, І. Власовський, О. Драбинко, А. Зінченко, О. Ігнатуша, А. Киридон, В. Ульяновський та ін. Цій тематиці присвячені й окремі збірки матеріалів [1], які вводять до наукового обігу невідомі раніше документи українських урядів щодо церковного життя, заходів дипломатичного характеру щодо сприяння визнанню автокефалії Української церкви за кордоном тощо. Разом із тим комплексного дослідження потребує зовнішня політика держави щодо визнання автокефалії Української церкви.

Метою статті є аналіз дипломатичної діяльності УНР щодо визнання автокефалії Української церкви у 1919 – 1920 роках.

Виклад основного матеріалу. Питання церковної реформи вже з початку 1917 р.

постало на порядку денному як в Україні, так і Росії загалом. Однак вирішувалося воно по-різному. У той час, коли в Росії воно зводилося до реформування передусім церковного управління, в Україні все помітнішими ставали настрої до відокремлення української церкви від російської [2]. Такі настрої проявлялися на численних місцевих церковних з'їздах. При цьому спроби поставити питання автокефалії української церкви на єпархіальних з'їздах, що проходили в Києві у квітні та серпні 1917 р., зазнали невдачі через несприйняття з боку київського митрополита Володимира та верхівки церкви. Як наслідок, невдоволення діями київської церковної влади та Священного Синоду призвело до утворення священниками і вірянами Всеукраїнської православної церковної ради, яка взяла на себе функцію координатора краєвої церковної влади до скликання Всеукраїнського церковного собору [3].

У середині листопада 1917 року відбулися установчі збори українського Братства воскресіння Христа, на яких проголошено автокефалію української церкви. На чолі українського церковного руху постав колишній володимирський архієпископ Олексій, який підтримував українські незалежницькі настрої як у церковних, так і світських питаннях та виступив з урочистою промовою на Софійській площі під час проголошення Української Народної Республіки [4]. Показовим є й те, що Всеукраїнську православну церковну раду підтримали численні місцеві з'їзди не лише вірян, а й селян, військових тощо. Завдяки цьому рух за автокефалію української церкви почав набувати все більшої підтримки в суспільстві.

Після обрання в листопаді 1917 р. патріархом Руської Православної Церкви (далі – РПЦ) Тихона проросійське духовенство посилювало свій вплив і в Україні. До їх числа належав і харківський митрополит Антоній (Храповицький), який рішуче виступав проти автокефалії української церкви. В таких умовах у січні 1918 р. у Києві відбулася перша сесія Всеукраїнського православного церковного собору, головою якого було обрано єпископа Пимена (Пегова). Фінансування його діяльності взяла не себе духовна влада [2]. Собор сформував робочі комісії, які мали розглядати ключові проблеми церковного життя. Однак через наближення більшовицьких військ

до Києва учасники собору так і не спромоглися завершити розпочату роботу, і Собор було розпущено.

Що стосується політики влади по відношенню до церкви після проголошення незалежності УНР, то уряд не втручався в її діяльність, обмежуючи лише зовнішні зносини. Зокрема, департамент віросповідань Міністерства внутрішніх справ УНР 1 квітня 1918 р. надіслав до всіх українських єпархіальних єпископів і консисторій обіжника, в якому зобов'язував останніх «всі зносини з інституціями й установами, залежними від інших держав (у тому числі й Російської республіки), а також із московським Синодом робити не інакше, як через департамент віросповідань» [5]. Прикметно, що на цей обіжник надійшли дві відповіді. Так, харківський митрополит Антоній, що згодом обійняв київську кафедру, у резолюції на обіжнику зазначив: «Исполнить написанное здесь невозможно с канонической точки зрения. Посылать же сметы на получение асигнований следует». Своєю чергою, єпископ катеринославський Агапіт повідомив до Міністерства, що обіжник ним взятий до уваги, а також зроблено розпорядження всім інституціям та установам єпархії про його виконання [5].

Загалом же Українська Центральна Рада (далі – УЦР) аж до свого розпуску так і не виробила чіткої позиції щодо церковного питання, а рух за автокефалію української церкви відбувався за її неформальної підтримки, принаймні, влада не чинила йому перепон. Натомість питання автокефалії Української церкви поставили на порядок денний окремі політичні партії. Так, у березні 1918 р. Українська партія соціалістів-самостійників, одним із чільних діячів якої був майбутній член Директорії УНР П. Андрієвський, постановила домагатися у справах релігії: 1) церква українська мусить бути незалежною й українською за своїми історичними та демократичними традиціями; 2) Служба Божа повинна відправлятися українською мовою; 3) релігійна справа кожної нації є річчю незайманою, оскільки свобода віри і переконань є підвалиною дійсної народної волі [6].

Після державного перевороту 29 квітня 1918 р. і приходу до влади гетьмана П. Скоропадського сформований ним уряд почав проводити більш послідовну політику у справах релігії. Проте попри небажання гетьмана

П. Скоропадського у травні 1918 р. митрополит Антоній був обраний митрополитом Київським і Галицьким. Цей крок викликав негативний резонанс у суспільстві та посилив вимоги про скликання Всеукраїнського православного церковного собору. За свідченням тогочасних газет, від Собору очікували вирішення широкого кола питань: від самостійності церкви в Україні та стану релігійної освіти і просвіти, видання релігійної та релігійно-моральної літератури, до рішень щодо окремих представників духовенства і, навіть, церковного співу [7]. При цьому питання автокефалії церкви в Україні набуло першочергового значення. Як наголошував один із дописувачів «Селянського слова», «у вільній і незалежній від Москви Українській Державі повинна бути вільна і незалежна від Москви церква!» [8].

У таких умовах за ініціативою влади й безпосередньо міністра віросповідань В. Зіньківського 7 (20) червня 1918 р. – 27 червня (11 липня) проходила друга сесія Всеукраїнського православного церковного собору, організація і фінансування якого відбувалися за кошти державного бюджету. Проукраїнські сили серед делегатів Собору становили меншість, а тому вони не змогли добитися вирішення ключового питання – проголошення автокефалії української церкви та запровадження богослужінь українською мовою. Проукраїнська фракція Собору оприлюднила заяву, в якій вказала на факти виборів делегатів Собору з порушенням регламенту і, навіть, окремими перевиборами вже обраних членів, а тому наголосила, що делегати Собору не відображають справжнього представництва українських вірян. У зв'язку з цим проукраїнська фракція Собору оголосила про зняття з себе відповідальності за ті рішення Собору, в яких вона не бере участі [9]. Навіть промова гетьмана П. Скоропадського, виголошена до учасників Собору українською мовою, який висловив побажання, щоб «всі діла української церкви вирішувалися тут у нас, на Україні», не змінила позицію більшості [10].

Ідея проголошення автокефалії української церкви підтримувалася й новим міністром віросповідань О. Лотоцьким, який із відповідним закликком виступив на третій сесії Всеукраїнського православного церковного собору, який проходив 15 (28) –

4 (17) грудня 1918 р. [2]. Однак і на це раз проросійська більшість Собору не підтримала цього рішення. Натомість ухвалила постанову, що українська церква в канонічних відносинах залежить від московського патріарха. Крім того, у рішеннях Собору чітко проявилось протистояння між світською і церковною владою – за рішенням Собору обрані митрополит та єпископи затверджувалися московським патріархом без погодження з державною владою. Так само більшість Собору висловила своє невдоволення діяльністю міністерства віросповідань, яке займало проукраїнську позицію.

Прикметно, що створений як опозиція гетьманській владі Український Національний Союз на початку листопада 1918 р., тобто ще до проголошення П. Скоропадським 14 листопада федерації України з майбутньою небільшовицькою Росією, за підписом його тодішнього голови В. Винниченка оприлюднив «Резолюцію Національного союзу про питання релігії», в якій, зокрема, вимагав від державної влади: «визволення Української церкви від зовнішньої церковної влади московської патріархії, надання церкві України повної незалежності (автокефалії); введення виборності в усій церковній організації; перевиборів собору шляхом таємного обрання [11].

На пленарному засіданні третьої сесії Всеукраїнського православного церковного собору 14 листопада 1918 р. виступив міністр віросповідань О. Лотоцький, який нагадав, що головним завданням Собору було визнано вироблення статуту вищого церковного уряду, а той проект, який прийнятий Собором на другій сесії, не може бути затверджений державною владою, зокрема в частині залежності Української церкви від московського патріарха. Міністр також озвучив позицію держави, наголосивши, що «церква в самостійній державі не може бути іншою, як автокефальною, під головуванням митрополита всієї України, у канонічному зв'язку з російським патріархом». При цьому О. Лотоцький визнав, що держава не може втручатися у внутрішні церковні справи, як і церква у публічно-правову сферу. «Однак всі акти церкви, які мають публічно-правовий характер, повинні затверджуватися державною владою. Це стосується і вищих органів церкви, які мають обов'язки не тільки церковні, а й державні», – підкреслив міністр [12].

Фактично, головним аргументом на підтримку автокефалії Української церкви була теза про те, що в незалежній Україні повинна бути незалежна церква. Її підтримувала й частина ієрархів церкви всупереч позиції патріарха та його прихильників на Соборі. Остаточне голосування щодо статусу церкви було перенесено на 15 листопада. Натомість, як уже зазначалося, 14 листопада гетьман П. Скоропадський проголосив федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Цією заявою він позбавив проукраїнську партію Собору головного аргументу і державної підтримки. Як заявив на засіданні Собору 15 листопада єпископ Євлогій, «що вчора нас журбувало, нині одпало. Автокефалія вийшла разом з міністром» [13]. У таких умовах на голосування було поставлено питання: що приймати Собору – автокефалію чи автономію. Більшість Собору висловилися за автономію. Тож саме зміна політичного курсу стала визначальним фактором, який завадив проголошенню автокефалії Української церкви в листопаді 1918 р. Зі свого боку, на це вказував і сучасник подій професор Б. Татлінов. В авторській статті «Автокефалія і федерація», опублікованій у газеті «Слово» 16 листопада, він обґрунтував тезу про те, що автокефалія була послідовним висновком із державного самовизначення. На його думку, як би не старалися церковні кола довести сумісність автономії з незалежністю, їм, безумовно, скоро довелося б здати свої позиції. «Цілком зрозуміло, – наголосив професор, – що самостійна держава, ще й така значна як Україна, не буде миритися з церковною залежністю від влади, що перебуває в іншій державі. Історичні приклади це доводять достатньо переконливо, і питання тут тільки у часі». Натомість із проголошенням автономії церковна самостійність не видається вже необхідністю. Однак було б помилкою вважати, що федерація прямо виключає автокефалію. Як приклад професор наводив Візантію, яка ділилася на чотири патріархати [14].

Після приходу до влади Директорія на чолі з В. Винниченком почала втілювати оголошені в Резолюції від 14 листопада ідеї в життя. Уже 1 січня 1919 р. Радою Народних Міністрів було ухвалено Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви [15]. Згідно із Законом

проголошувалася Українська автокефальна церква, незалежна від російського патріарха. Водночас держава на законодавчому рівні закладала свій вплив на церковні рішення. Для управління церковними справами створювався Синод, члени якого обиралися Собором і затверджувалися Радою Міністрів УНР. Разом із тим у ст. 2 Закону зазначалося, що до скликання Всеукраїнського церковного собору члени Синоду призначаються Урядом. Синод здійснював управління церковними справами через видання наказів, які набували чинності після їх затвердження Радою Міністрів. Крім того, у засіданнях Синоду мав брати участь призначений Міністром віросповідань Державний представник, до обов'язків якого входило надавати членам Синоду інформацію, тлумачити закони, стежити за виконанням рішень Синоду, які не порушують інтересів Республіки. У випадку таких порушень Державний представник мав право опротестувати їх перед Урядом.

У січні 1919 р. колишнього міністра віросповідань О. Лотоцького було призначено послом України в Туреччині зі спеціальним завданням – добитися від Фанару визнання автокефалії Української церкви. До місця призначення посол прибув у квітні 1919 р. Офіційним документом, який новопризначений міністр передав Константинопольському патріархату, був лист Прем'єр-міністра УНР В. Чехівського від 15 січня 1919 р. із проханням про визнання автокефалії Української церкви.

Варто відзначити, що О. Лотоцький активно взявся за справу і налагодив тісні контакти з багатьма впливовими особами Константинопольського патріархату. На той час після зречення посади у жовтні 1918 р. патріарха Германа V Місцєблустителем Патріаршого Престолу було обрано митрополита Пруського Дорофея, тож упродовж усього періоду перебування О. Лотоцького в Константинополі посада патріарха залишалася вакантною. Це, навіть теоретично, зводило до мінімуму процес визнання автокефалії Української церкви. Крім того, на той час у Константинополі перебувало багато ієрархів РПЦ, які намагалися не допустити такого визнання. У їх числі й ряд ієрархів з України на чолі з митрополитом Антонієм (Храповицьким).

Наслідком такої протидії став проект листа від Константинопольської патріархії

Директорії [16, с. 94–95], в якому в дипломатичній формі висловлювалася турбота про український народ і наявність історичних та канонічних підстав для автокефалії, водночас вказувалося на три причини, які не дають змоги позитивно відповісти на прохання Українського уряду. Згадуючи східну традицію проголошення автокефалії, наголошувалося на потребі: **1)** незалежності держави; **2)** звернення української влади до тієї церкви, під омофором якої перебувала церква в Україні, тобто РПЦ; **3)** канонічності проголошення автокефалії лише Константинопольським патріархом, а не Місцєблустителем Патріаршого Престолу.

Дізнавшись про цей проект від своїх прихильників, О. Лотоцький офіційно припинив будь-які контакти з Фанаром, натомість почав неофіційні зустрічі з представниками патріархії, схиляючи їх на свою сторону. Так, принаймні, він описує контакти з деркозьким митрополитом, який мав вплив на інших ієрархів патріархату [16, с. 98].

Активна й послідовна робота О. Лотоцького дала певні результати. Представники Фанару в особистих розмовах засвідчували українському послові свою повагу й намагалися з'ясувати, який варіант відповіді буде вважатися прийнятним. Зрештою, **9 березня 1920 р.** О. Лотоцькому Місцєблустителем Патріаршого Престолу Дорофеєм було офіційно вручено відредагованого листа, в якому кардинально змінено тональність і вказано лише на неможливість задоволення прохання українського уряду «з причин канонічних з огляду на вакантність патріаршої катедри» [16, с. 94–95]. При цьому в листі містилася досить м'яка та обнадійлива формула: «Подаючи цю відповідь, з великою любов'ю, користуємося випадком висловити гарячу прихильність Матері Церкви до благочестивого українського народу, а також тверду нашу надію, що як він, так і поставлене над ним високе правительство стоятимуть і далі міцно в батьківській православній вірі, ждучи з цілковитою певністю здійснення свого бажання згідно зі священними канонами та правилами» [16, с. 98–99]. Із цим листом О. Лотоцький незабаром відбув в Україну.

Прикметно, що, за словами О. Лотоцького, разом із ним Константинопольський патріархат планував відправити свого представника в Україну, однак посол відмовився

від такого супутника, мотивуючи це необхідністю підготовки відповідного прийому в Україні. Насправді на той час Директорія УНР уже не контролювала більшу частину території держави, тож О. Лотоцький не бажав виставляти керівництво держави у такому невідповідному становищі.

Однак дипломатична місія О. Лотоцького була далеко не єдиним кроком української влади на зовнішньополітичній арені щодо визнання автокефалії церкви. Активну діяльність проводив тогочасний міністр віросповідань І. Огієнко. Опосередкованим способом влади періоду Директорії УНР досягти визнання автокефалії стало Прохання до Патріарха Царгородського благословити Автокефальну Українську Церкву [1, с. 539–544]. Текст прохання було підготовлено двома мовами – українською та французькою – і передано до Константинопольського патріархату, а його ідентичні примірники із вписанням відповідної установи, організації, школи, товариства, з'їзду, зібрання чи, навіть, окремої особи українці з різних країн тисячами відправляли на Фанар. У Проханні висвітлювалася історія віковичного зв'язку Української церкви з Константинопольською, відзначалися проголошення автокефалії Української церкви законом від **1 січня 1919 р.** та підтримка цього акта підписантом. У Константинопольського патріарха просили підтримати й благословити Автокефальну Православну Українську Церкву і призначити в Україні свого представника, а також не відмовити українському народові в хиронтії православних українських єпископів, коли буде надіслано до Патріаршого Престолу обраних кандидатів.

Окремо слід згадати про інструкції, які надавалися українським дипломатам за кордоном щодо пропагування автокефалії Української церкви та сприяння її визнанню вже після еміграції державних органів УНР за кордон. Так, листом Міністерства віросповідань від **25 липня 1920 р.** пропонувалося керуючому справами Дипломатичної місії у Варшаві надати всіляку допомогу Міністрові віросповідань УНР у справі редагування й передачі уряду Польщі меморандуму щодо автокефалії Української церкви. Своєю чергою, місії в Бухаресті й посольству в Константинополі **31 грудня 1920 р.** повідомлялося про виїзд до Константинополя «депутації для того,

щоб поінформувати Царгородський патріархат про стан Української церкви, а також підготувати ґрунт для проведення в життя автокефалії і просити Патріархат про відправку в Україну свого представника» [17]. Таким чином, вже навіть після втрати контролю над територією України уряд УНР продовжував боротися за визнання автокефалії Української церкви.

Висновки. Рух за автокефалію Української церкви розпочався на початку 1917 р. як громадська ініціатива, а організованого вигляду набув наприкінці 1917 р. зі створенням Всеукраїнської православної церковної ради. Українська Центральна Рада та гетьман П. Скоропадський не виробили чіткої позиції щодо автокефалії Української церкви, декларуючи невтручання у церковні справи, і не вели на зовнішньополітичній арені відповідної діяльності. Натомість Директорія УНР проводила найбільш чітку позицію по відношенню до церкви та її незалежності, ухваливши 1919 року закон про автокефалію Української церкви. На виконання положень цього закону була спрямована діяльність українських дипломатів за кордоном щодо визнання Української церкви в країні перебування. Найбільш послідовно така позиція проявилася у відправці до Туреччини послом України колишнього Міністра віросповідань О. Лотоцького з проханням українського уряду до Константинопольського патріархату надати автокефалію Українській церкві. Серед інших зовнішньополітичних кроків української влади слід відзначити ініціативу звернення українців з різних держав світу до Константинопольського патріархату з проханням підтримати й благословити Автокефальну Православну Українську Церкву та призначити в Україні свого представника, що де-факто свідчило б про визнання Української церкви. Однак на дипломатичному рівні спроби Директорії УНР добитися визнання автокефалії Української церкви так і не досягли успіху.

Список використаних джерел:

1. Про українську церкву (Церковне життя під час Української революції 1917–1921 років) / Інститут законодавства Верховної Ради України ; вступне слово акад. НАН України О. Л. Копиленка ; упоряд. : О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда, В. О. Зайчук, І. М. Мищак. Репринт. вид. К. : Парлам. вид-во, 2018. 544 с.

2. Мищак І. М., Остапенко В. О. Українське духовне відродження під час Української революції 1917 – 1921 років (за матеріалами тогочасних газет). *Православ'я в Україні: Збірник за матеріалами VIII Міжнародної наукової конференції «Українська Церква в історії українського державотворення»*. До 100-ліття Української революції, державного органу в справах релігій та боротьби за автокефалію / Під ред. д.богосл.н., проф., митрополита Переяславського і Білоцерківського Епіфанія (Думенка), д.іст.н. Г. В. Папаніна, Н. М. Куковальської та ін. К. : [Київська православна богословська академія], 2018. С. 130 – 136.

3. Церковная жизнь на Украинѣ. *Южная кофѣйка*. 1917. 10 дек.

4. За незалежність української православної церкви. *Вістник політики, літератури й життя*. 1918. Ч. 1–2. 11 січ.

5. Відношення Української православної церкви до Російської влади. *Слово*. 1918. 26 груд.

6. В справі церковної автокефалії. *Українське слово*. 1918. 31 берез.

7. Реформа церкви. *Молодая Украина*. 1918. 13 юн.

8. Про українську церкву. *Селянське слово*. 1918. 30 черв.

9. Всеукраїнській Церковний Соборъ. *Одесская мысль*. 1918. 9 юл.

10. Українська церква. *Відродження України*. 1918. 18 лип.

11. Резолюція Національного Союзу про питання релігії. *Слово*. 1918. 10 лист.

12. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Третя сесія. *Слово*. 1918. 15 лист.

13. Всеукраїнський Православний Церковний Собор. Третя сесія. *Слово*. 1918. 16 лист.

14. Автокефалія и федерація. *Слово*. 1918. 16 лист.

15. Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви. 1 січня 1919 р. *ЦДАВО України*. Ф. 2208. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 2.

16. Лотоцький О. В Царгороді. Варшава : Друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, 1939. 180 с.

17. Інструкція та доручення МЗС Посольствам і Дипломатичним місіям УНР в справах церковних. Квітень 1921 р. *ЦДАВО України*. Ф. 1072. Оп. 2. Спр. 105. Арк. 33–33 зв.

References:

1. Pro ukrainsku tserkvu (Tserkovne zhyttia pid chas Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv). (2018) / Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy ; vstupne slovo akad. NAN Ukrainy O. L. Kopylenka ; uporiad. : O. L. Kopylenko, Ye. R. Bersheda, V. O. Zaichuk, I. M. Myshchak. Reprint. vyd. K. : Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].
2. Myshchak, I. M., Ostapenko, V. O. (2018). Ukrainske dukhovne vidrodzhennia pid chas Ukrainskoi revoliutsii 1917 – 1921 rokiv (za materialamy tohochasnykh hazet). *Pravoslavia v Ukraini: Zbirnyk za materialamy VIII Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Ukrainska Tserkva v istorii ukrainskoho derzhavotvorennia»*. Do 100-littia Ukrainskoi revoliutsii, derzhavnogo orhanu v spravakh religii ta borotby za avtokefaliu / Pid red. d. bohosl. n., prof., mytropolyta Pereiaslavskoho i Bilotserkivskoho Epifaniia (Dumenka), d. ist. n. H. V. Papanina, N. M. Kukovalskoi ta in. K. : [Kyivska pravoslavna bohoslavska akademiia], 130–136 [in Ukrainian].
3. Tserkovnaia zhyzn na Ukrainy. *Yuzhnaia kopeika* (1917). 10 dek. [in Russian].
4. Za nezalezhnist ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy. (1918). *Vistnyk polityky, literatury y zhyttia*, Ch. 1–2, 11 sich. [in Ukrainian].
5. Vidnoshennia Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy do Rosiiskoi vlady. (1918). *Slovo*, 26 hrud. [in Ukrainian].
6. V spravi tserkovnoi avtokefalii. (1918). *Ukrainske slovo*, 31 berez. [in Ukrainian].
7. Reforma tserkvy. (1918). *Molodaia Ukraina*, 13 iiun. [in Ukrainian].
8. Pro ukrainsku tserkvu. (1918). *Selianske slovo*, 30 cherv. [in Ukrainian].
9. Vseukraynskii Tserkovnyi Sobor. (1918). *Odessaika mysl*, 9 iiul. [in Ukrainian].
10. Ukrainska tserkva. (1918). *Vidrodzhennia Ukrainy*, 18 lyp. [in Ukrainian].
11. Rezoliutsiia Natsionalnoho Soiuzu pro pytannia relyhii. (1918). *Slovo*, 10 lyst. [in Ukrainian].
12. Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor. Tretia sesiia. (1918). *Slovo*, 15 lyst. [in Ukrainian].
13. Vseukrainskyi Pravoslavnyi Tserkovnyi Sobor. Tretia sesiia. (1918). *Slovo*, 16 lyst. [in Ukrainian].
14. Avtokefaliia y federatsiia. (1918). *Slovo*, 16 lyst. [in Ukrainian].
15. *Zakon pro vyshchyï uriad Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Sobornoï Tserkvy*. 1 sichnia 1919 r. TsDAVO Ukrainy. F. 2208. Op. 2. Spr. 2. Ark. 2 [in Ukrainian].
16. Lototskyi, O. (1939). *V Tsarhorodi*. Varshava : Druk. Nauk. t-va im. Shevchenka [in Ukrainian].
17. *Instruktsiia ta doruchennia MZS Posolstvam i Dyplomatychnym misiïam UNR v spravakh tserkovnykh*. Kviten 1921 r. TsDAVO Ukrainy. F. 1072. Op. 2. Spr. 105. Ark. 33–33 zv. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17 травня 2019 р.